

УДК 811.161.2'366(075.8)

В. М. Бойко, Л. Б. Давиденко

Граматична транспозиція в системі частин мови (партикуляція)

У статті проаналізовано партикуляцію як один із найпродуктивніших перехідних процесів у системі частин мови; з'ясовано передумови транспозиції прислівника, займенника, сполучника та дієслова до класу часток, висвітлено класифікаційний статус часток в сучасному мовознавстві.

Ключові слова: частка, транспозиція, партикуляція, частини мови.

В статье проанализирована партикуляция как один из наиболее продуктивных переходных процессов в системе частей речи; определены предпосылки транспозиции наречия, местоимения, союза и глагола в состав частиц, отражено классификационный статус частиц в современном языкознании.

Ключевые слова: частица, транспозиция, партикуляция, части речи.

The article analyzes the particulation as one of the most productive transients in the system of speech parts, defined prerequisites transposition adverbs, pronouns, conjunctions and verb in the composition of the particles, reflects the status of the particle classification reflects in modern linguistics.

Key words: particle, transposition, particulation, part of speech.

Проблема міжчастиномовної транспозиції є надзвичайно актуальною у сучасному мовознавстві, оскільки ніколи не трактувалася однозначно. Транспозиційні процеси у різні періоди були об'єктом дослідження і зарубіжних, і вітчизняних мовознавців: В. Бабайцева, В. Гак, Є. Курилович, В. Лопатін, М. Лукін, В. Міріпін; В. Ващенко, І. Вихованець, К. Городенська, Г. Гнатюк, Д. Гринчишин, М. Леонова, О. Селіванова та ін.

На сучасному етапі проблеми транспозиції (омонімії) в системі частин мови активно вивчають Н. Глібчук, У. Добосевич, І. Дудко, В. Ожоган, О. Кушлик, С. Соколова, Г. Гримашевич, Л. Бондаренко.

Граматисти визначають наступні види транспозиції: 1) неповну, або синтаксичну, у процесі якої змін зазнає лише синтаксична функція вихідного слова без зміни його морфологічної належності до

відповідної частини мови; 2) повну, або морфологічну, під час якої утворюється слово іншої частини мови [3, с. 639].

У лінгвістичній концепції І. Вихованця транспозиція представлена як триступеневий процес, який під впливом функційних потреб може набувати синтаксичного, морфологічного та семантичного вираження [4, с. 15]. Міжчастиномовні переходи виявляються не лише в системі повнозначних частин мови, вони активно реалізуються також у межах службових слів. Неабияке зацікавлення викликає лінгвістичний статус частки, а також процеси транспозиції слів різних частин мови до класу партикул.

У науці класифікаційний статус часток визначається неоднаково. Більшість мовознавців, зокрема й українських, ставить частки в один ряд з іншими класами службових слів, тому що вони так само не співвідносяться з поняттями, відповідно не мають власного лексичного значення. Іноді частки зараховують до службових слів, але протиставляють їх прийменникам і сполучникам на тій підставі, що частки не слугують засобом вираження синтаксичних відношень, а вживаються для надання слову або реченню певних семантичних або граматичних значень [10, с. 501].

Якщо в традиційній граматиці частки мають **статус** слова (тобто статус окремої частини мови), то останнім часом в українському мовознавстві їх кваліфікують як аналітичні синтаксичні морфеми. Морфемами синтаксичного типу частки вважають тому, що вони, подібно до синтетичних морфем, не мають лексичного значення, але, на відміну від них, функціонують не в структурі морфологічного слова, а обслуговують здебільшого сферу синтаксичного слова та сферу синтаксичної одиниці-конструкції, виконуючи тим самим різні комунікативні завдання [5, с. 357].

Зважаючи на різні підходи до кваліфікації частки, дотримуємося традиційного погляду і визначаємо її як **службову частину мови**, яка охоплює клас слів, що надають додаткових семантичних (смилових, емоційно-експресивних або модальних) відтінків певному слову, словосполученню чи реченню загалом або беруть участь у формо- чи словотворенні [1, с. 153]. Наприклад: *Вишневий Хутір у степах **немов** пропечений сльозою* (Л. Костенко); *Я ради цього ладна жити. Всі інші **хай** проходять мимо* (Л. Костенко); *Щось безмірно далеко, первісно-таємниче було для мене в цих людях* (Олесь Гончар).

Об'єктом даного дослідження є вторинні частки, утворені шляхом партикуляції слів інших частин мови.

Вторинні (похідні) частки мають структурно-семантичний зв'язок із словами інших класів слів. Виокремлюють відприслівникові, відзайменникові, відсполучникові та віддієслівні частки [5, с. 362–363; 6, с. 290].

У складі вторинних часток група відприслівникових є кількісно найбільшою. У процесі партикуляції прислівник втрачає власне категорійне значення ознаки іншої ознаки і виконує видільну або підсилювальну функцію.

Група **відприслівникових** часток включає такі слова:

а) партикульовані обставинні прислівники: *ось, тут, де, куди, як, там, вже*: *Бо я така зробилась, як черниця. **Куди вже там** співають про молоду? **Куди вже там** ходить на вечорниці, як я до церкви ледве вже їду?* (Л. Костенко); *Щось **там** Васильович біля мисника передав Мотрі, щось **там** Мотря взяла у Васильовича* (Є. Гуцало); *Аж **ось** де прихилю я свою втому за стільки днів, за стільки довгих літ* (Л. Костенко);

б) вторинні прості частки, утворені в основному від означальних прислівників: *просто, остаточно, так, виключно, прямо, точно, приблизно, рівно, чисто, власне, зовсім, якраз*: ***Просто** сидить і дивиться на згасаючий за плавнями захід* (Олесь Гончар); *Було це, люди, на Петра Капусника, **якраз** на самий сонцеповорот* (Л. Костенко);

в) складені відприслівникові кількісні частки на зразок: *трохи не, мало не, далеко не, напевно чи, ледве чи*: *... а я писала **мало не** осколком великі букви, щойно з букваря* (Л. Костенко); *Тож свідок мовив **трохи не** до діла. Тут треба чітко провести межу* (Л. Костенко); *Скільки болю й смутку в цих словах людини, яка ще **далеко не** вичерпала себе, **далеко не** все здійснила із своїх багатючих задумів* (Олесь Гончар).

В. Німчук вважає, що "за аналогією до *мало не* пізніше виникли *ледве не, трохи не* [7, с. 489]. Вони вказують на часткову невідповідність між значенням слова й означуванним поняттям (предметом, ознакою, ознакою ознаки) [10, с. 507].

Якісно-означальні прислівники відносяться переважно до дієслова, вказують на якісну ознаку іншої ознаки – процесуальної або статичної. Переміщення прислівника в нетипову для нього синтаксичну позицію, що зумовлюється іноді цілим комплексом семантичних, ритміко-мелодійних причин, веде до появи у лексичному значенні прислівника додаткових смислових чи емоційно-експресивних відтінків, що є початком синтаксичного ступеня трансформації

прислівника. Прислівник у таких випадках втрачає власний словесний наголос, починає сприйматися як єдине фонетичне ціле з іншим елементом [2, с. 8], наприклад: – *Оце **так** віз! – сміявся. Не доско-чиш. Дочка хазяйська, павою пливе* (Л. Костенко) – частка; *Він зраду якось **так** перетворив, **так** говорив беззахисно й правдиво, неначе він про подвиг говорив* (Л. Костенко) – прислівник.

Безпосередньою семантичною передумовою транспозиції означальних прислівників у частки є максимальна послабленість у них якісного значення. Сама ж можливість транспозиційної моделі "означальний прислівник – частка" обумовлена препозицією прислівника. У постпозиції ці ж прислівники виступають у своєму первинному значенні якості та не дають часток-транспозитів [9, с. 13]: *Ще як мовчить – нічого. Заговорить, – **гостренькі** зуби – **чисто** ховрашок* (Л. Костенко) – частка; *В хаті у Меланії було як у віночку: **тіняво, зелено, чисто*** (Олесь Гончар) – прислівник.

Вторинні частки утворюються також шляхом партикуляції займенників (**відзайменникові** частки), насамперед особових та особово-вказівних (*воно, мені, тобі, його*), зворотного (*собі*), означальних (*саме, сам, сама*), вказівних (*ото, це*), наприклад: *Що ж **це** виходить? Зрадити в житті державу – злочин, а людину – можна?* (Л. Костенко); *А журавлі летять **собі** додому ключами* (Т. Шевченко).

Найхарактернішими ознаками партикуляції займенників виступають: 1) утрата прономінативними компонентами зв'язку з денотатом; 2) утрата анафоричної / катафоричної і дейктичної функцій; 3) утрата граматичних категорій (роду, числа, відмінка); 4) неможливість утворювати словосполучення і виступати членами речення [8, с. 56].

Займенник *воно*, втрачаючи значення вказівності, в художньому мовленні вживається у функції власне підсилювальної чи вказівної частки: *Он **воно** що, – посміхнувся капітан своїй догадці* (Олесь Гончар) – підсилювальна частка; *Що ж **воно** таке – справжнє почуття, оте, що в піснях його названо коханням?* (Олесь Гончар) – відповідає значенню вказівної частки *це*. Партикульований займенник *воно* втрачає граматичні категорії роду, числа, відмінка; надає мовленню більшої експресії, посилюючи значення окремих елементів тексту.

Відзайменникова частка *собі* при дієсловах мислення, мовлення, преміщення у просторі втрачає самостійне семантичне навантаження, ускладнюючи форму дієслівного простого присудка: *Повертав-ся пізно з косовиці, **йшов собі**, як і завжди ходив* (В. Симоненко).

Частка *собі*, вживаючись при дієсловах, указує на те, що позначувані ними ознака є звичайною для її носія [10, с. 510]: *Лише димок із Дідової Балки курить собі у небо та й курить* (Л. Костенко).

Підлягає партикуляції і прономінативний субстантив *що*, який у структурі речення виражає емоційну оцінку висловлення [8, с. 57]: *Що я намучивсь, що я натерзався! А потім здався, ради не було* (Л. Костенко); – *Я вам що, припнута до цього місця?* (Олесь Гончар).

Означальний займенник середнього роду *саме* може трансформуватися в частку, яка в контексті функціонує:

1) для виділення, більшої конкретизації особи чи предмета, для підсилення ознаки тощо: *Йй здавалось, що саме ця раптова буря від чогось її зарядувала* (Олесь Гончар); *Саме та пора, коли драма твориться не за кулісами, не заховано, а відкрито, перед очима* (Є. Гуцало);

2) для уточнення, підсилення обставин часу, місця, способу дії: *Саме тут, на безлюдді, товариш збирався розповісти про найдивовижніші оказії зі свого життя* (Є. Гуцало); *Саме в лісі найвиразніше видно всю грізну невідворотність і неминучість ворожої навали, поійменованої туманом* (Є. Гуцало);

3) для підсилення питальних прономінативних слів, релятивів і сполучників [8, с. 57]: *Щось мусило статися незвичайне. Що саме, Остап не знав...* (М. Коцюбинський).

Група **віддієслівних** часток досить різноманітна, тут здебільшого спостерігається значна фонетична деформація дієслова: *знай, дай, давай, мов, мовляв, хоч: Тетяна знай за дочок гомонить, як то ведеться обом заміж...* (Є. Гуцало); – *Чоловік як чоловік, – безпечно мовила Зойка, наче в своєму житті знай що перебирала чоловіками* (Є. Гуцало). Частка *знай* уживається переважно при дієслові-присудку. Дія, позначувана таким присудком, набуває відтінку постійності, безперервності [2, с. 9]: *Ну, думаю, давай на старість хоч на рідне село погляну, дітей там кинула напризволяще, може, простять...* (Є. Гуцало).

Група **відсполучникових** часток налічує порівняно небагато одиниць: *а, і (й), та, також, але, або, однак, проте, зате* та ін.: *А вранці знову сліпучість, і білосніжність...* (Олесь Гончар); *Але не бійся прикрого рядка ...* (Л. Костенко). Наслідком дії явища партикуляції у лексико-граматичному класі сполучників є виникнення міжчастиномовної омонімії та гібридних перехідних типів слів [2, с. 10]. Таким чином, етимологію деяких часток і сполучників не можна встановити остаточно й однозначно. Найдавніші слов'янські частки

омонімії зі сполучниками, бо вони виникли з одних і тих же повнозначних займенникових елементів, які не мали в реченні логічного наголосу і поступово перетворювались на формальні засоби, що стали поєднувати між собою слова й речення або надавати їм додаткових відтінків [7, с. 466].

Отже, партикулюються (переходять у частки) слова і самостійних, і службових частин мови. Велика й різноманітна група часток є вторинними, похідними від різних частин мови. Найчастіше в частки транспонуються прислівники та займенники, рідше – слова інших частин мови – дієслова та сполучники. Процеси транспозиції засвідчують складні й різноманітні зв'язки в системі частин мови, розширюють чи конкретизують їхні межі, семантичні й стилістичні можливості.

Література

1. Бойко В. М. Граматика української мови: Морфеміка. Словотвір. Морфологія / В. М. Бойко, Л. Б. Давиденко. – К. : Академвидав, 2014. – 246 с.
2. Бондаренко Л. В. Склад та комунікативні функції вторинних часток : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 "Українська мова" / Л. В. Бондаренко ; Кіровоградський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка. – Кіровоград, 2005. – 20 с.
3. Вихованець І. Р. Транспозиція / І. Р. Вихованець // Українська мова : енциклопедія. – К. : Вид-во "Укр. енциклопедія" ім. М. П. Бажана, 2000. – С. 638–639.
4. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1988. – 256 с.
5. Вихованець І. Теоретична морфологія української мови / Іван Вихованець, Катерина Городенська. – К. : Пульсари, 2004. – 400 с.
6. Горпинич В. О. Морфологія української мови / В. О. Горпинич. – К. : Видавничий центр "Академія", 2004. – 335 с.
7. Німчук В. В. Частка / В. В. Німчук // Історія української мови: Морфологія. – К. : Наук. думка, 1978. – С. 466–501.
8. Ожоган В. Займенникові слова у граматичній структурі сучасної української мови / Василь Ожоган. – К., 1997. – 230 с.
9. Соколова С. В. Транспозиційний потенціал прислівників у сучасній українській мові : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 "Українська мова" / С. В. Соколова ; Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – Київ, 2009. – 19 с.
10. Сучасна українська літературна мова: Морфологія / за заг. ред. акад. І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1969. – 583 с.